

Сергій Кулешов

доктор історичних наук, професор
кафедри історії, археології, інформаційної
та архівної справи
Центральноукраїнський національний
технічний університет
(Кропивницький, Україна)

Dr. hab., Prof. **Serhii Kuleshov**
Doctor of History, (Dr. hab.)
Professor of the Department of
History, Archeology, Information and
Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical
University
(Kropivnitsky, Ukraine)

posena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1950-9651>

НОВІ ЗНАХІДКИ СКАНДИНАВСЬКИХ МОНЕТ ІХ–ХІ СТОЛІТЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

NEW FINDINGS OF SCANDINAVIAN COINS IX–XI CENTURIES AT THE TERRITORY OF UKRAINE

Анотація.

Мета статті – проаналізувати нові знахідки скандинавських монет ІХ–ХІ століть на території України. **Методологія дослідження.** Застосовано методи історизму, узагальнення, об'єктивності, історико-типологічний, порівняльного аналізу. **Наукова новизна.** З метою дослідження знахідок західноєвропейських денаріїв на території України автор використовує інформацію сайту українського форуму аукціону «Віоліті», де користувачі розміщують зображення знайдених монет для їх атрибуції. Автор підтримує тезу професора В. Коцура, що відомості про знахідки західноєвропейських денаріїв можуть суттєво змінити наші уявлення щодо грошового обігу в Київській Русі на початковому етапі так званого «безмонетного періоду». Вже зараз, ґрунтуючись на даних сайту форуму, можна констатувати, що західноєвропейські денарії у ХІ столітті відігравали на історичних українських землях значно більшу роль порівняно з тим, як це вважалося раніше. У повідомленні розглядаються нові знахідки скандинавських монет на території України за скандинавськими країнами. Серед данських монет особливе місце посідають денарій міста Рібе, карбований у 820–850 роках, фрагмент напівбрактеата Хедебю із солярним символом, денарії Хардекнута, короля Данії та Англії, із зображенням «світового змія». Було знайдено п'ять монет данського короля Свена Естрідсена. Знахідки шведських монет представлені рідкісним та незвичайним за зображеннями денарієм Олафа Шьотконунга з хрестами на обох боках, а також монетою цього короля з абрєвіатурою, що позначає «Господня Сигтуна». Знахідок норвезьких денаріїв раніше взагалі не було зафіксовано на території України. У зв'язку з цим найдзвичайно цінні відомості про знайдення денарія Харальда Суворого типу «трикветр». Також автор до норвезького карбування часів короля Улава (Олафа) III Тихого гіпотетично відносить знайдений денарій з одностороннім зображенням.

Висновки. Таким чином, можна констатувати наявність у грошовому обігу південної частини Київської Русі скандинавських монет, загальна кількість карбування яких в скандинавських країнах, порівняно з іншими західноєвропейськими державами,

була незначною. Це побічно може свідчити про високий рівень інтенсивності використання на українських територіях окресленого періоду західноєвропейських денаріїв як платіжного засобу. Автор вважає, що в Київській Русі ці денарії перебували в обігу ще на початку XII століття.

Ключові слова: Україна, Київська Русь, знахідки, західноєвропейські денарії, скандинавські денарії.

Summary.

The aim of the study – is presentation of a new findings of Scandinavian coins IX-XI centuries at the territory of Ukraine. **Research methodology** – principles of historicism, generalization, historical-typological, comparative analyzis. **Scientific novelty.** Author is using information published at the Violiti auction forum site to study finding of Western European denarii in Ukraine. Violiti auction forum is the specific site to post images of findings coins for their attribution. Many of published coins were found as a result of amateur searches using metal detector. The lack of legal regulation of such activities creates many problems regarding scientific studies and publication of these coins data. Author agrees with positive and negative aspects of using “black archaeologists” activities results in numismatics, as it was stated in the publication of Professor V. Kotsur. He supports V. Kotsur’s thesis that information about found sub-European denarii can significantly change our ideas about money circulation in Kyievan Rus at the initial stage of so-called “coin-less period”. Now based on data published at forum site it can be concluded that in the 11th century Western European denarii possessed much larger role at historical Ukrainian lands of Old Rus than was previously thought.

It is necessary to agree with these words of the scientist, in particular, concerning the issue of circulation of European denarii in the southern and southwestern lands of Kievan Rus. Thus, until recently, the numismatic literature was dominated by the opinion that “at the beginning of the” non-monetary period “of the history of monetary circulation of Ancient Russia, Western European denarii played a role in the market. However, their share in the structure of the coinage of Ukrainian lands was insignificant. “Undoubtedly, the role of these denarii was less quantitatively compared to the circulation of Arab dirhams in the X - first quarter of the XI centuries. However, the findings of English, German denarii, denarii of other lands in recent years are so significant that one can still testify to their greater role in the circulation of money in Ukraine at that time. Also known in our country are the coin complexes of medieval European denars, some of which are published. The findings of fake Western European denarii are also isolated, which also indicates the spread of such coins in the southern territories of Kievan Rus.

The publication discusses new Scandinavian coins finding in Ukraine, classified by countries of origination. Among Danish coins distinguished finding are represented by the Ribe city denarius issued in 820–850, a fragment of the Hedeby city half-bracteate with solar symbol, denarius of King of Denmark and King of England Harthacanute with image of the World Serpent. Five coins of the king Sven Estridsen also were founded. Findings of Swedish coins are represented by Olof Skötkonung’s denarius with rare and unusual depiction of crosses on both sides, and a coin of this King with the abbreviation denoting «Divine Sigtuna». Findings of Norwegian denarii were not previously recorded in Ukraine at all. Having found of «triquetra type pennies» denarius of King Harald Hardrada is valuable information. Author is suggesting relation of finding one-sided denarius with Norwegian mint by times of Olaf III Haraldsson, byname Olaf the Quiet. **The Conclusions.** Thus, author concludes, we can state Scandinavian coins presence in southern part of Kyivan Rus monetary circulation. Total number of coins

minted in Scandinavia was insignificant compared to coins minted at other Western European states. This may indirectly indicate high level of Western European denarii usage intensity as means of payment in Ukrainian territories of those times.

Some data show that such denarii were in circulation in southern Russia in the third quarter of the XI century. This is evidenced by the findings of the coins of the Danish King Sven Estridsen, whose reign dates to this very time. In this aspect, the denarius complex from Rivne region is interesting. In addition to the coins of the first half of the XI century, it contains two coins of Sven Estridsen, a penny of the English King Edward the Confessor, an imitation of the penny of this king probably in the second half of the XI century, as well as coins of the Byzantine emperor Constantine X Duca (1059–1067). Therefore, the thesaurus of the complex can be attributed to the third quarter of the XI century or even later. That is, at this time were in circulation denarius, minted in the first quarter of the XI century. It should be noted that the presence of coins of the first half of the XI century with denarius of the third quarter of this century is not so frivolous. This, in our opinion, increases the time period of circulation of Western European denars on historical Ukrainian lands until the beginning of the XII century. And he answers the questions that silver coins Vladimir Monomakh ordered to throw into the crowd in 1115.

Key words: *Ukraine, Kyivan Rus, findings, Western European denarii, Scandinavian denarius.*

У статті ми послуговуємося новою інформацією щодо знахідок середньовічних скандинавських денаріїв в Україні, виставлених для визначення на аукціонному форумі «Віоліті». Зрозуміло, що переважна більшість цих монет була знайдена під час аматорського металодетекторного пошуку. Безперечно, такі пошукові роботи потребують або тотальної заборони, або певного дозвільного правового регулювання. Друге, на нашу думку, більш доцільне для запровадження, особливо з урахуванням позитивного досвіду, набутого у процесі співпраці пошуковців та археологів у подібній ситуації, що має місце в Англії, Данії та Німеччині. Також необхідно зважити на те, що фінансування археологічних робіт в Україні, фактично, зведене до мінімуму.

Значний інформаційний потенціал WEB-ресурсів та важливість їх використання відмічено В. Орликом, який вдало скористався даними Інтернет-джерела для вивчення монет держав Хрестоносців¹ та складання топографії знахідок в Україні автентичних і тогочасних підроблених монет² держави Тевтонського ордену у Пруссії та Лівонії³.

Переваги та недоліки аматорського металодетекторного пошуку, що набув в Україні значного поширення серед населення, розглянуто в публікації В. Коцура «Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики». Як зауважує автор, найголовніший серед негативних наслідків таких дій – втрата певної інформації, що її містять монетні знахідки в археологічному контексті, і це унеможливило їх дослідження у фокусі відтворення особливостей грошового обігу, вивчення скарбів та датування історичних пам'яток⁴. До переваг належить те, що серед цих знахідок трапляються монети, на сьогодні зовсім невідомі в дослідницьких працях та каталогах,

¹ Орлик В. М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. 14 березня 2013 р. Київ, 2013. С. 129–133.

² Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy. Augustow – Warszawa, 2012. S. 112–115.

³ Орлик В. Топографія знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії та її Лівонського відділення (зведені відомості по областях). Український нумізматичний щорічник. Вип.1. Переяслав-Хмельницький. 2017. С. 37–74.

⁴ Коцур В. П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (22–23 червня 2016 р.). Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 11–14.

невідомі ні види, ані навіть типи стародавніх монет. В. Коцур зауважує, що «збільшення кількості відомих нумізматам монет із неофіційних аматорських пошуків дозволяє переосмислити та комплексно переглянути висновки щодо окремих періодів в історії обігу монет на території українських історичних регіонів. Так, зокрема, сучасними українськими вченими систематично вводиться до наукового обігу значна кількість монет IX–XI століть, що робить актуальним для дослідників проведення нового етапу у вивченні так би мовити «Безмонетного періоду»¹.

Слід погодитись з цим твердженням ученого як таким, що стосується до питання обігу європейських денаріїв на південних та південно-західних землях Київської Русі. Зокрема, ще донедавна в нумізматиці літературі панувала думка, що «на початку «безмонетного періоду» в історії грошового обігу Давньої Русі певну роль на її ринку відігравали західноєвропейські денарії. Однак їх частка у структурі монетної маси українських земель була незначною»². Безперечно, що роль цих денаріїв порівняно з обігом арабських дирхемів у X – першій чверті XI століть була кількісно меншою. Проте знахідки англійських, німецьких денаріїв, денаріїв інших земель протягом останніх років виявилися настільки значними, що цілком можливо засвідчити їх усе ж таки більшу роль у тогочасному грошовому обігу на теренах України. Також у даному контексті важлива й інформація про знайдені на території нашої країни монетні комплекси середньовічних європейських денаріїв, окремі з яких опубліковані³. Мають місце й поодинокі знахідки фальшивих західноєвропейських денаріїв⁴, що також свідчить про поширення таких монет на південних територіях Київської Русі.

Особливий інтерес представляють знахідки скандинавських монет IX–XI століть, яких раніше, зокрема в радянській історіографії, фактично, не було (лише одна знахідка) зафіксовано на території України. Йдеться, зокрема, про фундаментальну монографію В. М. Потіна «Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв.»⁵. Деякі повідомлення з цієї тематики були вже нами опубліковані⁶.

Проте останні знахідки скандинавських денаріїв настільки цікаві, що потребують значно більшої уваги. Розглянемо їх за скандинавськими країнами.

Д А Н І Я

Ця монета – чи не найдавніша зі знайдених в Україні скандинавських монет (Рис. 1). Була знайдена у Львівській області. Монета срібна, вага – 0,9 г; діаметр – 19 мм. У монеті пробито невеликий отвір. На аверсі у колі схематично зображено у фас обличчя (бог Одін?) з настовбурченим волоссям на голові, погруддя зображено трьома парами дуг, зліва і справа від обличчя розташовано знак хрестика. Упродовж над колом у центрі послідовно розташовано фасові зображення обличчя чоловіків з вусами та згорнутих у кільце змії. На реверсі зображено коня з повернутою назад головою, тіло якого вкрито чарунковим візерунком. Під конем – невеличкий символ «трикветр», у кутах якого

¹ Коцур В. П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (22–23 червня 2016 р.). Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 13.

² Шуст Р. М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ, 2007. С. 73.

³ Михельсон А. Р., Тростянский О. В. Европейские денарии на Руси в X–XII веках. Ч. 1. Южная и юго-западная Русь. Санкт-Петербург : 2019. 396 с.

⁴ Див., наприклад: Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху средневековья и раннего Нового времени / А. Бойко-Гагарин. Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа. 2017. 560 с.

⁵ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. : историко-нумизматический очерк. Ленинград : Сов. художник. 1968. 239 с.

⁶ Кулешов С. Г. Находки «скандинавских подражаний» монетам английского короля Этельреда II на территории Украины. Материалы докл. и сообщений Между. нумизматической конф. «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.» (Санкт-Петербург, Старая Ладога, 18–20 апреля 2014 г.). Санкт-Петербург, 2014. С. 194–200; Його ж. Де було карбовано знайдену в Україні монету з іменем короля Гарольда? Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (22–23 червня 2016 р.). Київ – Кіровоград – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 33–36; Його ж. Знахідки наслідувань англійських монет VIII–XI століть в Україні. Записки НТШ. Т. CCLXXI. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 468–471.

вміщено крапки. Монета датується 825–850 рр. н.е. Вона донедавна вважалася досить рідкісною (11 екземплярів), і її карбування відносили до данських міст Хедебю (Хайтабу) або Рібе. Аргументом віднесення до монет Рібе було те, що вони, напевно, наслідували більш ранні монети – скіти, цього міста, які карбувалися у VIII ст. н. е. (Рис. 2). Нещодавне відкриття великого скарбу цих монет IX ст., який налічує більше 200 штук, біля Рібе (знайдено, до речі, місцевим аматором-пошуковцем за допомогою металодетектора) остаточно підтвердило думку, що саме у цьому місті карбувалися зазначені монети¹.

Уламок (орієнтовно, третина) напівбрактеата представляє наслідування денаріїв франкського міста у Фризії Дорестад (Рис. 3). Знайдений у Київській області разом з кількома подібними фрагментами, уламками міліарісіїв Іоанна Цимісісія, саманідських дирхемів та невеликої кількості цілих таких дирхемів. Вага – 0,15 г; розмір – 12x6 мм. Карбування міста Хедебю за правління данського короля Харальда Синьозубого (958–987 рр. правління). До речі, за радянських часів біля українського села Дениси (Переяслав-Хмельницький район Київської області) вже знаходили скарб з уламками подібних монет², і це, здається, була на той час єдина зафіксована знахідка скандинавських монет в Україні. Але наша монета має одну незвичну ознаку – справа біля ніжки літери розташоване зображення кола з хрестом всередині (колесо?). Вважаємо, що це солярний символ. Існують такі ж монети із кружальцями (Рис. 4), але подібних монет саме з таким символом нами не виявлено.

Денарій короля Данії та Англії Хардекнута (1018–1042 рр. правління) (Рис. 5). Знайдений у Київській області. Серед супутніх об'єктів були чотири німецькі денарії: міста Кельн часів імператора Оттона III; міста Андернах (1027–1036 рр. карбування) Конрада II як імператора та архієпископа Пілігрима; міста Майнц часів Конрада II як імператора та саксонський анонімний денарій XI століття – наслідування денаріїв імператора Оттона III. Вага данської монети – 0,96 г, діаметр – 18 мм. Денарій карбовано у місті Лунд (у ті часи належало Данії). На аверсі зображено змія, що згорнувся. Існує припущення, що це скандинавський міфологічний Світовий змія (Midgard's serpent). Монета містить напис: + H A R D A C N V T I V A . На реверсі – фігурний хрест, у центрі якого кружальце, у раменах розташовані крапки, а в їх кутах – невеликі розетки. Напис: + D O P R E T + O N L V I .

Денарій Хардекнута подібний до денарія № 3, тільки має інші надписи (Рис. 6). Знайдений у Рівненській області разом з німецькими та фризькими денаріями, двома візантійськими монетами Костянтина X Дуки, англійськими пенні Етельреда II, Кнута Великого та Едуарда Сповідника, наслідування пенні цього короля (див. нижче № 20) та данськими денаріями короля Свена Естрідсена (див. нижче № 8 та № 9). Вага невідома, діаметр – 19 мм. Карбований у місті Лунд. Напис на аверсі монети Хардекнута: + H : O R D A C N U T R . Напис на реверсі: + C V N E P : L E P O N L U .

Денарій короля Свена Естрідсена (1047–1074 рр. правління) (Рис. 7). Знайдений у Київській області. Вага монети – 0,9 г, діаметр – 17 мм. На дев'яту годину має невеликий отвір. Денарій карбовано у місті Лунд. На аверсі – фасове зображення святого з німбом, який тримає в одній руці подвійний хрест, в іншій – посох (прапор?), увінчаний хрестом. Імітація напису у вигляді ряду літери I. На реверсі – фасове зображення фігури, що тримає в одній руці хрест, в іншій – посох, увінчаний хрестом. Імітація напису у вигляді ряду літери I та хрестиків.

¹ Moesgaard Jens Christian. Den fremadskuende hjort – en hidtil uerkendt fase i Ribes udmøntning i 800-tallet? Moesgaard Jens Christian & Fevelle Claus/ 2018 Appendix vedr. Damhus-skatten.pdf - Mode of access: https://www.academia.edu/37822756/Moesgaard_and_Feveile_2018_Appendix_vedr_Damhus-skatten.pdf – Title from screen. Actuality 28.10.2019.

² Потин В. М. Топографія находок западноевропейских монет X–XIII вв. на территории древней Руси. Тр. Гос. Эрмитажа. Т. 9. Вып. 3. Нумизматика. Ленинград, 1967. С. 106–185.

Денарій короля Свена Естрідсена (Рис. 8). Знайдений у Київській області. Третину монети втрачено. Вага – 0,57 г; розмір – 15x17 мм. Карбований у місті Слагельсе. Аверс – хрест, у кутах якого літери (?). Напис: + I C + I I I D O I. Реверс – у центрі хрест, навколо якого чотири кружальця також утворюють хрест, за кожним кружальцем також зображені хрестики. Напис: I I F ..I O E O I X...

Денарій короля Свена Естрідсена (Рис. 9). Знайдений у Київській області. Частину монети втрачено, зберігся отвір на дванадцятю годину. Вага – 0,65 г; діаметр – 17 мм. Карбований у місті Рібе. На аверсі – фасове зображення фігури, яка тримає в одній руці хрест, в іншій – посох, увінчаний хрестом. На реверсі – у колі трикутна форма, в середині якої зображено хрест, а форма оточена крапками. Імітація напису, в якому можна розпізнати літери I, C, O та D.

Денарій короля Свена Естрідсена (?) (Рис. 10). Знайдений у Рівненській області разом з монетами №№ 4, 9, 20 у комплексі денаріїв. Вага невідома, діаметр – 17 мм. На одному боці монети проглядається велика тріщина і западинка. На цьому ж боці (у монети важко виокремити аверс та реверс) зображено прикрашений хрест у вигляді ромба. На іншому боці, як вважають дослідники, зображено чотирикутну зірку (нагадує фюзеляж літака з пропелером) і поруч додатковий символ у вигляді кружальця. На обох боках навкруги імітація напису, що складається з хрестиків та літер I, D, I, O. Експерт російського форуму «Домонгол», обговорюючи знайдену в Росії подібну монету, вважає, що зображення на одному боці ідентичне із зображенням на монеті Свена Естрідсена (зауважимо, деякі монети Магнуса Доброго також мають подібне зображення хреста – С.К.), і що дана монета, можливо, карбована у місті Хедебю. На думку експерта, вона належить до неописаних типів монет¹.

Денарій короля Свена Естрідсена (Рис. 11). Знайдений у Рівненській області разом з монетами №№ 4, 8, та 20) у комплексі денаріїв. Вага невідома, діаметр – 19 мм. Карбований у місті Виборг. На аверсі – «дрібно» зображення погруддя короля вліво, поруч скіпетр. На реверсі – «довгий хрест», у куті одного з рамен якого зображено місяць (?), а у двох інших кутах – по чотири крапки. На обох боках монети вдовж монетного поля – імітація легенди із сполучення літер, переважно I, O, T, H.

ШВЕЦІЯ

Денарій короля Олафа Шьотконунга (995–1022 рр. правління) (Рис. 12) Знайдений у Черкаській області в комплексі (більше трьох десятків) цілих і половинок німецьких, чеських, англійських і фризських денаріїв першої половини XI століття. Вага – 2,64 г, діаметр – 20 мм. Карбований у місті Сигтуна. Аверс (умовно, оскільки зворотний бік з тим самим малюнком) – зображення хреста у центрі. Напис: + I I E I N N O I N I V N I : I N Q I. Реверс: зображення хреста у центрі, напис: + V I N N A N E I I O N C I N S H I. За зображеннями та вагою відповідний денарію № 574 за каталогом Бріти Мальмер². Однак, на відміну від нашої круглої монети (таку монету деякі нумізмати в середині XIX століття визначали як карбовану у X столітті норвезьким королем Дубліна Олафом) у каталозі вона прямокутної форми. Якщо б не прямокутна форма і досить висока вага монети (вага нашої і вміщеної в каталозі, фактично, однакова), то її навряд чи можна було віднести до шведського карбування. Написи на монеті цього типу за своїми палеографічними особливостями відмінні від інших монет у каталозі. Подовжена форма літер більше нагадує написи на денаріях з двома хрестами Людовика Побожного (814–840 рр. правління), які карбувалися у південнофранцузьких або ж північноіталійських

¹ Sven Estridsen, Hedeby (?), Hbg.72 var – Mode of access: http://domongol.org/gallery/image_page.php?image_id=7666 – Title from screen. Actuality 10.11.2019.

² Malmer Br. Den Svenska mynthistorien vikingatiden ca 995–1030. – Stockholm. 2010. 350 s.

містах. Та й зображення досить великого хреста на цій скандинавській монеті не відповідає формі малого хреста на інших монетах (що наслідували пенні типу «малий хрест» англійського короля Етельреда II Нерозумного (979–1016 рр. правління), представлених у зазначеному каталозі. Цю монету в її описі Бріта Мальмер також характеризує як «дуже відмінну» за стилем (*avvikande stil*) від інших, так званих «гібридних» монет, тобто монет-наслідувань, в яких для обох боків використано зображення різних типів англійських пенні. І тільки прямокутна форма даної монети, з точки зору Б. Мальмер, дозволяє віднести її до карбування Сигтуни¹.

Денарій короля Олафа Шьотконунга (Рис. 13). Знайдений у Київській області (серед супутніх об'єктів – два фальшиві західноєвропейські денарії). Вага – 1,26 г, діаметр – 20 мм. Карбований у Сигтуні. Наслідування пенні англійського короля Етельреда II Нерозумного (979–1016 рр. правління) типу «довгий хрест». Аверс – погруддя Етельреда вліво. Напис: O L F V F O..S I D E I . Реверс: зображення «довгого хреста». Напис: O I N O I O C I ...A I. Денарій має отвір на дванадцятю годину за аверсом та невелику тріщину. За каталогом Бріти Мальмер подібна до № 50 (дещо відрізняється написом на реверсі). Дослідниця підтримує думку, що напис на аверсі означає «Олаф з Господньої Сигтуни», оскільки цей король упроваджував християнство у Швеції і побудував християнську Сигтуну на противагу «диявольській (язичницькій) Упсали»².

Денарій короля Олафа Шьотконунга (Рис. 14). Знайдений у Київській області. Вага – 1,96 г, діаметр – 20 мм. Карбований у Сигтуні. Наслідування пенні типу «довгий хрест» англійського короля Етельреда II. Аверс – погруддя Етельреда вліво. Напис: + E) E O O W O E) D P O P I. Реверс: зображення «довгого хреста». Напис: + I I I O D I . I I P O I P. Невеликий отвір за аверсом на дев'яту годину. За каталогом Бріти Мальмер дана монета подібна до № 211 та 224³ (хоча існують незначні відмінності у літерах написів).

Денарій короля Анунда-Якоба (1022–1050 рр. правління) (Рис. 15). Монета обрізана, збереглася приблизно третина монети, також має отвір на сьому годину за аверсом. Денарій знайдений у Київській області (?). Вага – 1,02 г; розмір – 15x19 мм. Карбований у Сигтуні. За каталогом Бріти Мальмер, така монета (№ 607)⁴ належить до так званих гібридних наслідувань пенні Етельреда II – аверс за типом «довгий хрест», а реверс – за типом «малий хрест». Аверс – погруддя Етельреда вліво. Напис: N U N D R (ANUND REX). Реверс – зображення «малого хреста». Напис: M O D O N (DORMOD ON S).

НОРВЕГІЯ

Денарій короля Харальда Суворого (1047–1066 рр. правління) (Рис. 16). Знайдений у Київській області (на межі з Чернігівською) разом з предметами часів Давньої Русі XI-XII століть. Вага – 0,88 г, діаметр – 17 мм. Карбований у Нідаросі (Тронхеймі). За каталогом Колбьорна Скаре дана монета подібна до № 82 с.⁵ Аверс: символ «трикветр», уздовж монетного берега – імітація напису. Реверс: коло, в якому зображено «короткий» хрест (за аналогією з таким же типом англійських пенні Кнута Великого), у центрі якого вміщена крапка, у другому та четвертому кутах рамен – по три кульки. Вздовж монетного берега – імітація напису.

¹ Ibid.

² Ibid, S. 34.

³ Ibid, S. 184; 188; №№ 211; 224.

⁴ Ibid, S. 296; № 607.

⁵ Skaare K. Coins and Coinage in Viking-Age Norway. The establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding currency history. Oslo: Universitetsforlaget. 1976. 272 p.

Денарій, який умовно можна віднести до норвезького карбування (Рис. 17). Місце знахідки невідоме. Вага – 0,9 г, діаметр – 17 мм. Денарій у поганому стані. Однобічний, тобто зображення вміщене тільки на одному боці, але й воно збереглося лише частково. Це коло, в якому ледь проглядається зображення короткого хреста, в сегменті якого – кулька. Також збереглися залишки напису: **О I**) (- . Зображення та параметри монети подібні до монет, що випускалися королем Улавом (Олафом) III Тихим (1067–1093 рр. правління), зокрема такого типу, реверс яких представлений на Рис. 18. Однак, монет цього короля, які містили б зображення тільки на одному боці, нами не виявлено.

СКАНДИНАВІЯ

Денарій знайдений у Волинській області (Рис. 19). Вага – 1,50 г; діаметр – 20 мм. Монета поганого стану збереженості. На восьму і дев'яту години аверсу – два отвори. Дана монета – наслідування пенні англійського короля Етельреда II типу «довгий хрест». Аверс – погруддя Етельреда вліво. Проглядаються деякі літери напису: R, A та П. Реверс – «довгий хрест», навколо проглядається імітація напису, з якого збереглися зображення деяких літер, зокрема I, D, E та H. За всіма ознаками зображення літер це – монета скандинавського карбування, але визначити за ними, якої саме країни, на сьогодні досить важко.

Наслідування пенні англійського короля Едуарда Сповідника (Рис. 20). Знайдено разом з монетами №№ 4, 8, 9 у Рівненській області в комплексі денаріїв. Вага невідома, діаметр – 19 мм. Аверс – погруддя Едуарда у шоломі вліво, поряд – скіпетр, над головою короля проглядаються якісь знаки. Реверс – у колі хрест з вузькими трикутними раменами, у центрі якого розташоване маленьке коло; уздовж монетного берега – ряд літер, що імітують напис. Про знахідки двох наслідувань монет цього короля на території Північної Русі писав ще В. Потін¹. Припускаємо, що прототипом нашої монети були пенні типу, який показано на Рис. 21. Оскільки ці пенні випускалися у 1050–1053 рр., тому час виготовлення наслідувань припадає на другу половину XI століття.

Висновки.

Таким чином, можна констатувати наявність у грошовому обігу південної частини Київської Русі скандинавських монет, загальна кількість випуску яких у скандинавських країнах, порівняно з іншими західноєвропейськими державами, була незначною (серед них безперечно лідерство належить Данії). Це може побічно свідчити про високу інтенсивність використання на українських територіях тих часів західноєвропейських денаріїв як платіжного засобу. Деякі дані засвідчують, що такі денарії перебували в обігу в південній частині Русі ще у третій чверті XI століття. У цьому переконують знахідки монет данського короля Свена Естрідсена, роки правління якого припадають саме на даний відтинок часу. У даному аспекті цікавий комплекс денаріїв з Рівненської області. Крім монет першої половини XI століття він містить дві монети Свена Естрідсена, пенні англійського короля Едуарда Сповідника, наслідування пенні цього короля, ймовірно, другої половини XI століття, а також монети візантійського імператора Костянтина X Дуки (1059–1067 рр. правління). Тому тезаврацію комплексу можна віднести до третьої чверті XI століття або навіть пізнішого періоду. Тобто, у даний період перебували в обігу денарії, карбовані ще у першій чверті XI століття. Слід зауважити, що за даними авторів фундаментальної праці, присвяченої обігу західноєвропейських денаріїв на історичних українських землях, наявність у комплексах монет першої половини XI століття денаріїв третьої чверті цього століття – не така вже й значна рідкість². Це все, на нашу думку, збільшує часовий інтервал обігу західноєвропейських денаріїв на історичних українських

¹ Потін В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. ... С. 119.

² Михельсон А. Р., Тростянский О. В. Указ. соч. С. 290 (№№ 12.9–12.12), С. 291 (12.24), С. 292 (12.32).

землях, можливо, аж до початку XII століття, і дає відповідь на питання, які ж срібняки наказав Володимир Мономах у 1115 році кидати у натовп¹.

REFERENCES

Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni* [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time]. Kiev: *Ukrainskaja konfederacija zhurnal'istov*. [in Russian].

Kotsur, V. P. (2016) Shchodo problemy vykorystannya materialiv «chornoyi» arkeolohiyi v naukovykh doslidzhennyakh z numizmatyky. [To the problem of the use of materials of the “black” archeology in the numismatic researches]. Abstract of papers: IV mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky» (22-23 chervnya 2016 r.). Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi. pp.11-14. [in Ukrainian].

Kuleshov, S. (2016) *De bulo karbovano znaidenu v Ukraini monetu z imenem korolia Harolda?* [Where was the coin found in Ukraine named after King Harold minted?]. Abstract of papers: *Aktualni problemy numizmatyky v systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky»* (22-23 chervnia 2016 r.). Kyiv – Kirovohrad – Pereiaslav – Khmelnytskyi. pp. 33-36. [in Ukrainian].

Kuleshov, S. (2018) *Znakhidky nasliduvan anhliyskykh monet VIII-XI stolit v Ukraini*. [Finds of imitation of English coins of the VIII-XI centuries in Ukraine]. *Zapysky NTSh. Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin*. 271. 468-471. [in Ukrainian].

Kuleshov, S. G. (2014) *Nahodki «skandinavskih podrazhanij» monetam anglijskogo korolja Jetel'reda II na territorii Ukrainy*. [Finds of “Scandinavian imitations” of the coins of the English king Ethelred II on the territory of Ukraine]. Abstract of papers: *Jepoha vikingov v Vostochnoj Evrope v pamjatnikah numizmatiki VIII-XI vv*. Sankt-Peterburg, Staraja Ladoga, 18-20 aprelja 2014 g.). Sankt-Peterburg, pp. 194- 200. [in Russian].

Malmer, Br. (2010). *Den Svenska mynthistorien vikingatiden ca 995-1030*. [The Swedish coin history of the Viking Age about 995-1030]. Stockholm. [in Swedish].

Mihel'son, A. R. & Trost'janskij O. V. (2019) *Evropejskie denarii na Rusi v H – III vekah. Juzhnaja i jugo-zapadnaja Rus'*. [European denarii in Russia in the X - XII centuries. South and southwest Russia]. Vol. 1. [in Russian].

Orlyk, V. (2012) *False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy*. *Studia i materialy*. Augustow – Warszawa, (pp. 112-115). [in English].

Orlyk, V. (2017) *Topohrafiia znakhidok v Ukraini monet derzhavy Tevtonskoho ordenu v Prussii ta yii Livonskoho viddilennia (zvedeni vidomosti po oblastiakh)*. [The topography of the finds of the Teutonic Order in Prussia and it's Livonian branch coins in Ukraine (general data through the regions)]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 1, 37-74. [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2013). *Informatsiyni potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv)* [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. *Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan: problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi* [Archival and source knowledge sciences: problems of interaction at the present stage], pp. 129-133. [in Ukrainian].

¹ Шуст Р. М. Указ. праця. С. 73.

Potin, V. M. (1967) *Topografija nahodok zapadnoeuropejskih monet H-HIII vv. na territorii drevnej Rusi*. [Topography of finds of Western European coins of the 10th-13th centuries in the territory of ancient Russia]. *Trudy Gosudarstvennogo Jermitazha*. Vol. 9. Ed. 3. Numizmatika. pp. 106-185. [in Russian].

Potin, V. M. (1968) *Drevnjaja Rus' i evropejskie gosudarstva a H-HIII vv.: istoriko-numizmatischeeskij ocherk*. [Ancient Russia and European states in the X-XIII centuries: a historical-numismatic essay]. [in Russian].

Shust, R. M. (2009) *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. [Numismatics. History of monetary circulation and monetary affairs in Ukraine]. 2nd Ed. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].

Skaare, K. (1976) *Coins and Coinage in Viking-Age Norway. The establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding currency history*. Oslo: Universitetsforlaget. [in English].

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 18.

Рис. 19.

Рис. 20.

Рис. 21.